

Ewa Pytel

Kościół św. Mikołaja w Cyganku

Kościół w Cyganku przed II wojną, zdjęcie archiwalne.

Anonim rzekł:

*„Gdybym miał tysiąc ust i tysiąc języków,
nie byłbym zdolny zliczyć wszystkich kościołów
wzniesionych ku czci św. Mikołaja.”*

Kościół został posadowiony w XIV wieku nad rzeką Tugą, we wsi noszącej początkowo nazwę „Thuenhain”, następnie kolejno Thuyenhaim, Thuwenhagin potem przemianowaną na Tiegenhagen, następnie Tujce i ostatecznie Cyganek.

Nie zachowały się źródła rękopiśmienne mówiące o powstaniu osady i kościoła. W przywileju sąsiedniej wsi z 1349 roku istniał zapis mówiący

o obowiązku płacenia czynszu proboszczowi obecnego Cyganka. Zarówno miejscowość jak i kościół istnieć zatem musiały przed 1349 rokiem. Zachowany akt lokacyjny z 12 sierpnia 1352 roku poświadczał posadowienie wsi na prawie chełmińskim i pozwalał na wybudowanie miejscowego kościoła pod wezwaniem Świętego Mikołaja.

Usytuowanie budowli nad rzeką, na terenach depresyjnych, uczyniło jego losy zależnymi od niej. Liczne podtopienia, występowanie rzeki z koryta, mimo zabezpieczeń wałami przeciwpowodziowymi powodowało uszkodzenia konstrukcyjne. W 1622 roku wały uległy przerwaniu i woda zalewając okolicę ostatecznie podmyła kościół, powodując zawalenie nawy.

Nastąpił czas odbudowy i remontów. W roku 1674 Wisła ponownie uszkodziła wały zalewając Żuławy na siedem długich lat. Spowodowało to prawie zupełne wyludnienie i zapaść gospodarczą całego regionu. Problem powodzi na Żuławach na długie lata rozwiązała budowa Przekopu Wisły w 1895 roku. Obecnie zagrożenie stanowią lokalne podtopienia i napływ wody z Zatoki, a stan zaniedbanych wałów ułatwia niszczycielską działalność wody.

Kościół św. Mikołaja w Cyganku prawie przez swoją historię związany był z obrządkiem katolickim, z wyjątkiem krótkiego okresu w XVI wieku. Na skutek upowszechniania się nauk kościoła luterańskiego i masowego przechodzenia ludności miejscowej do nowego kościoła, katolicki kościół para-

fialny w roku 1574 przejęty został przez protestancką gminę wyznaniową. Decyzją królewską z 1629 roku kościół został przekazany ponownie kościołowi rzymskokatolickiemu.

Od roku 1952 kościół użytkowany był przez dwie parafie – unicką i rzymskokatolicką, a w roku 2000 przeszedł na własność parafii greckokatolickiej. Jej społeczność stanowią przymusowi osiedleńcy i ich potomkowie już tutaj urodzeni. W lipcu 1947 roku na Żuławy przybyło 115 greckokatolickich rodzin, deportowanych z wiosek: Uchrynów, Kornia, Mosty i Tenetyśka. Do 1952 roku grekokatolicy uczestniczyli w nabożeństwach w kościele rzymskokatolickim w Nowym Dworze Gdańskim. 14 marca 1952 roku odprawiona została pierwsza msza w Cyganku, który stał się ważnym ośrodkiem religijnym i kulturalnym integrującym społeczność pochodzenia ukraińskiego. Proboszcz swoją opieką duszpasterską objął pomorskie miejscowości Bytów, Szczecinek, Sławno, a w 1957 Gdańsk. W okresie wakacyjnym nauczał dzieci religii, historii, liturgiki i śpiewu cerkiewnego. Obecna parafia obejmuje wiernych powiatu nowodworskiego.

Kościół został zbudowany na osi wschód – zachód z wejściem znajdującym się od strony zachodniej. Budowa przebiegała dwuetapowo. Do 1360 roku powstał kościół o jednej nawie (dzisiejsza część prezbiterialna) z zakrystią przy ścianie północnej. Ważne prace jakimi było wzniesienie ścian nawy po zniszczeniu, w technice ryglowej, wykonano w 1637-1647 roku. Podniesiono wówczas poziom posadzki wewnątrz świątyni, jak również poziom gruntu wokół kościoła o około pół metra. Wykonano nową więźbę niższą od pierwotnej.

W 1647 roku dokonana została lustracja parafii przez biskupa A. Leszczyńskiego. Wspomina ona o istnieniu sklepionej zakrystii i jej wilgotnych murach oraz o murowanej podstawie wieży. W międzyczasie rozebrano gotycką zakrystię, nie używaną już od 1647 roku, z powodu dużego i stale utrzymującego się zawilgocenia. Nową zakrystię wybudowano przy ścianie południowej w 1846. W 1687 roku sołtys Peter Conradt z Petershagen (Żelichowo), pełniący funkcję budowniczego, rozebrał wieżę i odbudował ją z nowych elementów. Powstała niska, murowana z cegły podstawa wieży i drewniana nadbudowa. W późniejszych czasach, wieża poddawana była dwukrotnie renowacji. W 1767 roku wieża otrzymała nowy hełm. Uszkodzona przez burzę w marcu 1768 roku, odnowiona została w sierpniu tegoż roku. W 1846 roku przeprowadzono remont wieży, z wymianą gontu. Ciekawe sprawozdanie z prac remontowych przedstawił B. Schmid w 1912 roku. W części prezbiterialnej wykonano oblicowanie dolnych partii ścian południowych i północnych. W trakcie prac, w gałce chorągiewki wietrznej, odnaleziono trzy dokumenty mówiące o wcześniejszych remontach wieży. Były to kopie dokumentów z 1687 i 1768, a wykonano je w 1846. Nową gałkę wykonaną w Gdańsku wstawiono 27 sierpnia 1912.

Ambona w kościele w Cyganku, fot. E.Pytel.

dużej, murowanej masywnej wieży. Istnieje wyraźny podział na część ceglana i wybudowaną w technice ryglowej. Podział kościoła jest wyraźny. Najstarsza część to ceglana część prezbiterialna, a późniejsza to nawa ryglowa. Na zewnątrz podziały architektoniczne są niewidoczne, brak architektonicznego wydzielenia części prezbiterialnej, typowe zresztą dla kościołów żuławskich. Obie części elewacji ścian wzdłużnych zbudowane są w jednej płaszczyźnie. Jedynie murowana podstawa wieży jest węższa, wznosi się nad nią szczyt ściany zachodniej kościoła. Otwory okienne, w ścianach północnej i południowej przemurowano po roku 1945, jedynie w szczytowej ścianie wschodniej zachowała się wcześniejsza drewniana stolarka okienna. Okna podstawy wieży częściowo zamurowano przed rokiem 1945. Zachowały się drewniane drzwi wejściowe, pokryte warstwami farb olejnych i zabezpieczone prostą kratą stalową. Budynek nakryty jest dachem dwuspadowym o konstrukcji krokwiowo-jętkowej wzmocnionej zastrzałami i pokrytej dachówką holenderką. Na wieży leży daszek czterospadowy nakryty papą. Elewacje ceglane części prezbiterialnej wymurowano w wątku gotyckim z oryginalnej gotyckiej cegły. Cegła maszynowa posłużyła do wzniesienia zakrystii i wykonania licznych licówek i przemurowań. Ściany części prezbiterialnej i podstawy wieży są oszkarpowane. Przypory wieży są niższe i jednoschodkowe, zaś partie wschodnie wspierają dwusobkowe ustawione diagonalnie. Ta część elewacji przechodziła wiele remontów. Widoczne są liczne wątki ceglane; różne cegły od gotyckich do współczesnych wyrabianych maszynowo, zbliżonych wymiarami do cegieł gotyckich. Nawet w obrębie jednego wątku występują liczne zaburzenia rytmu.

W 1945 roku w związku ze zbliżaniem się frontu, rozebrano drewnianą część wieży, likwidując tym samym punkt orientacyjny. W 1961 roku kościół został wpisany do rejestru zabytków. W 1978, roku w wyniku pożaru, zniszczeniu uległa część więźby dachowej nawy oraz dach zakrystii. Ogień naruszył wówczas konstrukcję dachu. Nadpalone belki konstrukcyjne dachu kościoła wzmocniono łąkami drewnianymi, a więźbę dachową zakrystii odbudowano.

Od 2006 roku rozpoczęto procedury uzyskiwania środków finansowych na remont kościoła. Posadowienie kościoła na tak podmokłych terenach określiło kształt budowli, gdyż niemożliwe było zbudowanie

Ściana południowa jest nieco inaczej zorganizowana niż północna. Pośrodku elewacji, na planie prostokątnym, usadowiona jest zakrystia, pokryta dwuspadowym dachem, którego szczyt obecnie znajduje się na poziomie podwaliny dachu kościoła. Drzwi wejściowe umieszczono z lewej strony, zaś małe okno wysoko pośrodku. Ściana wschodnia zwieńczona jest gotyckim szczytem schodkowym. Blendy są proporcjonalne i posiadają nakrywy ceglane. Zastosowano symetryczny podział – 2 środkowe o równej wysokości, idące przez cały szczyt, po bokach po 2 miejsca o wysokości malejącej. Zostały one wypełnione tynkiem pomalowanym na biało. Zakończono je łukami. Zachowało się niewiele takich gotyckich szczytów na Żuławach. Główne wejście prowadzi przez uskokowy portal z ostrym łukiem zamykającym otwór ustawionym na cokole profilowanym, gładki (ukośne ścięcie krawędzi – red.) jest trójskokowy, a wieńczący ostry łuk jest silnie spłaszczony. Widoczne są ślady tynku. Obecnie zatynkowany i pobielony jest ostatni profil. Ściany nawy zbudowane są w technice ryglówki o klasycznej konstrukcji. Na podmurówce ułożony jest wieniec podwalinowy. Górną partię ściany zamyka oczep nasadzony na słupy i dźwigający belkowanie stropowe. Poziome belkowanie tworzą rygle dzielące ścianę na 4 pasy. Przy belkach narożnych zastosowano w dwóch pionowych pasach zastrzały. Wzmacniają one zasadniczo całą konstrukcję. Dla lepszego połączenia wpuszczone są w podwalinę i oczep, nie zaś w słupy.

Wypełnienie pól ryglowych stanowią cegły. W trzech dolnych pasach występuje wątek blokowy (krzyżkowy), zaś ostatni górny wymurowany jest w wątku wozówkowym. W tej części elewacji mieszczono prostokątne okna, o wysokości dwóch pól ryglowych. Całość tworzy harmonijną budowlę, masywnego silnie dominującego elementu krajobrazu. Wnętrze kościoła jest halowe. Część prezbiterialna jest wewnątrz węższa od nawy. Nawa i prezbiterium nakryte są deskowanym sufitem z polichromią o bogatej ikonografii. Wielokrotnie był on przemalowywany i reperowany, a w 1913 roku poddano go gruntownemu oczyszczeniu pod nadzorem A. Fahlberga. O randze ważności zabytku świadczy poziom pracy, rozbudowana ikonografia, nie bez znaczenia jest fakt małej liczby zachowanych takich stropów na Żuławach. W części nad ołtarzem dominuje Święta Trójca. W środkowej partii stropu dominuje postać Chrystusa otoczona wizerunkami zbawionych mężczyzn. Marię otaczają niewiasty. Widoczni są Elżbieta, Anna, Józef, Joachim i Jan Chrzciciel. Wzdłuż bocznych ścian nawy biegnie malowana balustrada, a zza niej wychylają się apostołowie, ojcowie kościoła i patriarchowie. Niezwykłym w swej urodzie jest przedstawienie Świętego Mikołaja nad organami, patrona świątyni, żeglarczy i rybaków. W trakcie prac w 1913 roku odsłonięto stare malowidło ściennie na ścianie wschodniej, za głównym ołtarzem. Jest to fresk przedstawiający „Żywy Krzyż”, powstały prawdopodobnie w drugiej połowie XIII wieku, niemal równocześnie z prezbiterium. Obecnie wymaga ponownego odsłonięcia, badań i konserwacji. We wschodniej ścianie umieszczono gotyckie, metalowe

Prospekt organowy w kościele w Cyganku,
fot.E. Pytel.

cyboryum. Zamyka je krata zbudowana z plecionki pasów, których skrzyżowania zdobią rozetki.

W centralnym miejscu prezbiterium ustawiono barokowy ołtarz główny pochodzący z 1730 roku. Położono go w 1737, a w 1749 dokonano przebudowy zwieńczeń. W XX wieku został przemalowany, poddano go konserwacji w 1987 roku. Wysoki (ok.5m) o konstrukcji architektonicz-

nej. Obraz główny to przedstawienie Matki Boskiej Różańcowej, w zwieńczeniu umieszczono obraz Ecce Homo. Po obu bokach obrazu głównego stoją figury św. św. Piotra i Pawła. Mniejsze postaci królów pozbawione atrybutów umieszczone są nad nimi. Podstawę stanowi antepedium zdobione płynnie wijącą się wicią roślinną.

Bardzo interesującym przykładem dzieł warsztatu gdańskiego są bliźniacze ołtarze boczne, ich poziom oceniany jest przez historyków sztuki wysoko. Drewniane, polichromowane i złoczone. Oba powstałe w 1748 roku, jednokondygnacyjne z dwiema kolumnami na wysuniętych cokółkach. Zdobia je rzeźby świętych ustawione po obu bokach. W ołtarzu północnym główny obraz przedstawia patrona kościoła świętego Mikołaja z 1749 roku, prawdopodobnie autorem był A. Wichert, podobnie jak w południowym „Pokłonu pasterzy”. Obrazy umieszczone w zwieńczeniu mają nietypowy kształt trapezoidalny, a przedstawiają – północny ułomnych i chorych przed ołtarzem a południowy Zwiastowanie. Warte uwagi są kurdybany o bogatych elementach dekoracyjnych motywów kwiatowych i liściastych.

Na granicy prezbiterium z nawą, u stropu podwieszony jest krucyfiks podtrzymywany przez dwie figurki aniołów z figurą Chrystusa dobrze ukształtowaną anatomicznie. Data powstania tej grupy rzeźbiarskiej to 1750 rok. Na ścianie zachodniej umieszczono chór muzyczny pochodzący z 1748 roku. Stanowi on istotny element kompozycji architektoniczno-malarskiej wnętrza kościoła. Całość wsparta jest na czterech słupach i zakotwiona w ścianach bocznych nawy. Słupy flankujące wyjście z nawy opracowano architektonicznie. W 1912 roku powiększono emporę zachowując wszystkie elementy balustrady i prospektu organowego. Dominującym elementem jest centralnie umieszczony prospekt organowy wznoszący się ku sufitowi i wysunięty przed lico balustrady. Jego kompozycja opiera się na detalach ażurowych wplecionych między trzy wieżyczki z widocznymi puszczalkami. Oryginalny instrument barokowy został zastąpiony na początku XX w. organami romantycznymi zbudowanymi przez znaną wówczas firmę Wittek z Elbląga. Balustrada chóru muzycznego podzielona jest architektonicznie i umieszczono prosto-

kątne, ze ściętymi rogami, obrazy przedstawiające sceny z życia Chrystusa na tle ciemnych krajobrazów. Przedstawiono kolejno Zwiastowanie, Narodziny, Przedstawienie w świątyni, na Górze Oliwnej, Upadek pod krzyżem i Złożenie do grobu. Obrazy pochodzą z XVII/XVIII wieku. Na ścianie północnej zawieszona jest ambona pochodząca z 1747/8 roku. Korpus czworoboczny ozdobiony jest płycinami o ściętych rogach. Płaskorzeźba frontowa przedstawia Chrystusa z wieńcem i pękiem łańcuchów. Całość wieńczy baldachim ozdobiony z rzeźbami umieszczonymi wtórnie. W zaplecku znajduje się obraz z wizerunkiem 12-letniego Chrystusa w świątyni. Wmontowany w zapiecek na stałe, w trwały sposób, umieszczony w ramie o ściętych rogach. Na ścianach powieszono są obrazy przedstawiające Przemienienie Pańskie, Nałożenie korony cierniowej, Biczowanie, Przybijanie gwoździami do krzyża. Źródła autorstwo przypisują Andrzejowi Wicherkowi i datują na rok 1752, inne poddają w wątpliwość miejsce ich pierwotnego przeznaczenia. Wydaje się, że ich rozmiary świadczą o przeznaczeniu do większego kościoła. Interesującym jest barokowy feretron i jego obrazy: Maria z Dzieciątkiem, Święta Trójca. Drewniana rama feretronu jest owalna z ażurowymi zdobieniami.

Kościół posiada dwie granitowe kropielnice. Jedna pochodzi z XVII w, jej szeroka, wieloboczna podstawa zwęża się ku górze i przechodzi w okrągłą czaszę. W kruchcie wejściowej, po prawej stronie ustawiona jest druga, starsza, datowana na XV-XVI wiek. Wieloboczna czasza wsparta jest na małej i okrągłej podstawie a wykonano ją z granitu w szarawej tonacji. Kościół świętego Mikołaja jest jednym z nielicznych, w których zachowały się na wyposażeniu meble. Konfesjonał pochodzący z XVIII stanowiący tradycyjny fotel z wygodnymi podparciami na ręce, w którym ścianki z kratami w ramie ośmiobocznej zostały dobudowane później. W roku 1742 Maria i Ewa Wolszon ufundowały zespół ławek kościelnych ustawionych w nawie. Zdobia je ciekawie wycięte grzebienie zwieńczeń.

W kościele aktualnie trwają prace konserwatorskie pod patronatem Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Kościół leży na szlaku Gotyckich Kościołów na Żuławach.

Źródła:

B. Schmid, Die Bau u. Kunstdenkmaler d. Prov. Westpr. Bd. IV, Marienburg. Danzig 1919, s. 345-355.
A. Pohl, Katholisches Kirchspiel Tiegenhagen, maszynopis.